

KÁNTOR Zoltán

Az identitás kapcsán

A legutóbbi, 2001 októberében megjelent *Provincia*-ban Pozsony Ferenc a csángó identitásról, Otilia Hedeşan pedig a timoki románokérről érkezett. Írásaikban az identitás igen izgalmas kérdését taglalják. A politikai diskurzusból, akárcsak a szakmai megközelítésekben, a nemzeti identitás kérdése központi helyet foglal el. Általában olyan szövegösszefüggésekben találkozunk ezzel a fogalommal, mint „a nemzeti identitás megerősítése”, „a nemzeti identitás megőrzése”, „az elnyomott nemzeti identitás felszabadítása”, „az irodalom mint a nemzeti identitás letéteményese”, „az anyanyelv mint a nemzeti identitás alapja” stb. Mindezen az értendő, hogy minden egyénnek van nemzeti identitása, illetve hogy minden nemzeti csoport rendelkezik valamilyen identitással, amely természetesen értékes. Politikusok, értelmiségiek szövegeikben adottnak, minden ember és csoport számára létezőnek tekintik a nemzeti identitást. Mindezek ellenére az identitás, a nemzeti identitás fogalma távolról sem ennyire egyértelmű. Nézetem szerint a nemzeti identitás fogalma az elemzés központi kategóriájaként pont olyan vitatható, mint a nemzet fogalma. Egyetértek azzal az irányzattal, amely szerint elemezni csak a folyamatokat, az átalakulásokat lehet, és ezért az előbbi fogalmak csupán az elemzés másodlagos tényezői. Ezért nézetem szerint mind a nemzet, mind a nemzeti identitás kérdése csupán a nacionalizmuson, a modernitáson, a nemzetépítésen és az államépítésen belül értelmezhető. A nemzeti identitásról is csak körülbelül 200 éve beszélhetünk, természetesen annak hangsúlyozásával, hogy a fogalom csupán a huszadik században jelent meg. Amit mi nemzeti identitásnak nevezünk, az többek között a nemzetépítési folyamatok végeredménye. Az átmenetek, rendszerváltások együtt járnak a nemzeti identitás újra-meghatározásával és olyan intézmények létrehozásával, amelyek az új helyzetben is képesek az éppen időszéri identitás-elképzelést közvetíteni.

A *Provincia* hasábjain megjelent írások egy része már eddig is érintette az identitás kérdését, de ezzel kapcsolatban néhány kérdést mindenképpen fel kell még vetni. Ezeknek egy részére megpróbálok válaszolni ebben az írásban, más részét további vitakérdésnek számom. Például létezik-e erdélyi identitás, illetve – ha létezik – hogyan viszonyul a magyar és a román nemzeti identitáshoz. Azt a kérdést is fel kell tennünk, hogy egy vagy több román, illetve magyar nemzeti identitásról beszélhetünk-e? Van-e a román identitáson túl erdélyi, regáti, illetve moldvai identitás? A magyarországi magyar és az erdélyi magyar identitás elemezhető-e egy értelmezési keretben? Érvényes-e ez a kérdés a romániai román, illetve a moldvái román identitásra? Mi az, ami meghatározza az identitást? Feltevések a kérdés, hogy szükség van-e regionális identitásra ahhoz, hogy egy térségről vagy régióról beszéljünk. Például, Közép-Európáról szólva, feltételezzük-e egy közép-európai identitást, vagy a régiót a politika, a földrajz stb. határozza meg? Erdélyt csak akkor tekinthetjük régióknak, ha létezik erdélyi identitás? Létezhet-e regionális politika, ha nincs regionális identitás, vagy épp ez a regionális politika fogja megteremteni a regionális identitást? Ezek mind olyan – talán banális – kérdések, amelyek megkerülhetetlenek, ha a nemzeti identitásról beszélünk. A jelen írás szerzője azokkal ért egyet, akik szerint Európa keleti részén a nemzetállam megerősödésének lehetünk tanúi, de ugyanakkor észreveszi annak erodálását, átalakulását is. Éppen ezért igen időszerteinek tartja azokat a kérdéseket, amelyek a (részes) szétfejlődés identitáspolitikáját feszegetik. A politika által egyedül legitimként elfogadott nemzeti identitás mellett egyre kevésbé lehet észre nem venni a regionális és lokális identitásokat. Ezek időnként törvényszerűen szembekerülnek a nemzeti identitással. A nemzeti identitás nem ad már választ a felmerülő kérdésekre, és nem nyújt biztonságot az átalakulással járó feszültségek közepe. Térésünkben még kevés realitása van az európai identitásnak, ezért csupán elméletileg lehet róla beszélni, de nem kizárt, hogy előbb-utóbb nálunk is új dimenziót kap majd. Személy szerint szkeptikus vagyok az olyan mozgósító erejű európai identitás kialakulásában, mint amilyen jelenleg a nemzeti identitás, de a „civilizált nyugatot” jelentő Európára, amelybe remélhetőleg Románia is tartozni fog a közeljövőben, új köteleket jelent majd. Főleg abban az esetben, ha netán a „huntingtoni jóslat” valósággá válik.

Továbbra is fennáll az egyéni és kollektív (nemzeti) identitás kérdése. Mi az összefüggés a kettő között? Következtethetünk-e kollektív nemzeti identitásról az egyéni nemzeti identitásra, vagy fordítva? Amikor magyar vagy román nemzeti identitásról beszélünk, akkor magyar és román egyén nemzeti identitásáról beszélünk, vagy feltételezzük, hogy a románok, illetve a magyarok valamilyen közös identitással rendelkeznek, amely jellemző mindazokra, akik ahhoz a csoporthoz tartoznak?

Egyetlen identitásunk van, vagy több? Beszélhetünk-e többnemzeti identitásról? Gondolok itt arra, hogy a vegyes házasságból származóknak például két nemzeti identitásuk van-e, és ha igen, ezek milyen viszonyban állnak egymással. Lehet-e nemzeti identitást váltani? Az is megkerülhetetlen kérdés, hogy vajon a nemzeti identitást a származás, a család, a szocializáció határozza-e meg, vagy teljesen szabadok vagyunk identitásunk választása kérdésében? A politikai filozófia erre két lehetséges választ ad. A liberális politikai filozófia azt állítja, hogy a szabadság arra is kiterjed, hogy bármikor megválasszuk az identitásunkat. És ez a választás a tulajdonképpeni szabadságunk. Ezzel szemben a komunitárius politikai filozófia azt állítja, hogy egy közösségbe születve és abban a kultúrában szocializálódva annak a közösségnek az identitását fogjuk magunkénak tekinteni. Ebben az esetben a közösség az,

amely meghatározza, hogyan viszonyuljunk a világhoz, és szabadságunk a közösség feltételezett céljainak megvalósításából áll. Szituacionális, konstruált az identitás, vagy esszencialista, állandó? Vajon a nemzeti identitást konstansként értelmezhetjük-e, vagy az változik az idő folyamán? Például a magyarok vagy románok esetében vajon ugyanarról a nemzeti identitásról beszélhetünk-e, mondjuk, a 19. század második felében, mint a 20. század végén?

Mint a polgári és etnikai nacionalizmus esetében, ebben az esetben is külön kell választanunk az alanyt a jelzőtől. A nemzeti, etnikai, politikai, társadalmi stb. a jelző, az identitás pedig az alany. Ez a *mi* illetve a *mi* kérdése.

A *Provincia*-ban megjelent és a cikkem elején említett két írásnak, akárcsak gyakorlatilag az összes nemzetet, nacionalizmussal és nemzeti kisebbségekkel foglalkozó írásnak, valamilyen formában központi kérdése az identitás. Megközelítésemben nem az etnikai identitás, hanem a nemzeti identitás fogalmát használom. Legfőbb kérdésem nem az, hogy mi, illetve milyen a nemzeti és a nemzeti kisebbségi identitás, hanem az, hogy milyen elméleti keretben értelmezhető az. Ugyanakkor vizsgálom a folyamatok, az intézmények szerepét a nemzeti, illetve kisebbségi identitás alakításában. A nemzeti kisebbségek identitását is nemzeti identitásnak tekintem, mint azonos kategóriájú fogalmat.

A nemzeti identitás kérdését a nemzetépítés elméleti keretében elemzem. A nemzetépítést olyan intézményesülésként értelmezem, amely a nemzeti elvet helyezi a középpontba. Az államok, pártok, szervezetek elitjei infrastruktúrájukon keresztül, a nemzetet központi értéknek tekintve, erősítik csoportjuk kohézióját. Ezeknek a politikáknak a célja a nemzeti identitásnak a megteremtése vagy megerősítése. A párhuzamos, gyakran egymással konfliktusban álló nemzetépítések ennek megfelelően olyan nemzeti identitásokat eredményeztek, amelyek egymással szemben határozzák meg magukat. A nemzeti politika, a nacionalizmus számára a saját csoportjához tartozónak tekintett egyének csoportja, illetve a sajátjának tekintett csoport a célcsoport. Erre irányul a nemzetépítési és az identitáspolitikai. Külön konfliktusforrás, amikor két nemzetépítés ugyanazt a csoportot tekinti sajátjának. Nem véletlen, hogy nincs megegyezés a nemzeti kisebbségek meghatározása körül; ez elsősorban abból adódik, hogy a valóságos vita akörül bonyolódik, hogy ki határozza meg, mi a nemzeti kisebbség. Az illető nemzeti kisebbség vagy az állam, amelyben élnek?

Amennyi identitást a politikai és kulturális elit alakítják az általuk megteremtett vagy átalakított intézményrendszer révén. A különböző aktorok – az állam, a politikai pártok, így az etnikai pártok is, az értelmiségiek – megteremtik az illető állam infrastrukturális hatalmát, vagy hatással vannak arra, illetve – kisebbségek esetén – hasonló jellegű infrastruktúrát alakítanak ki. Ezen keresztül intézményesül egy bizonyos nemzetfelfogás, és ennek eredményeként kialakul valamilyenféle nemzeti identitás, amely később mobilizálható. A mítoszok, az emlékezet, a történelem „hivatalos” verziói stb. tulajdonképpen ezen az intézményrendszeren, az infrastruktúrán, „csorognak le a nép tudatába”. Ez a politika arra irányul, hogy világos, egyértelmű identitási csoporttagok alakuljanak ki, akik bármikor mozgósíthatók nemzeti célok érdekében, és akiknek a lojalitására építeni lehet. A tulajdonképpeni lényeg nem az, hogy mindenki egyformán értelmezze ilyen vagy olyan nemzeti identitást, hanem az, hogy mindenki arra gondoljon, nemzetársának is ugyanolyan a nemzeti identitása.

Amennyi identitás a nacionalizmus korában alakul ki, amikor is a társadalmak nemzeti elv szerint szerveződnek. Ez egyértelműen felülről irányított folyamat, amely során megteremtődnek a nemzeti intézmények, központi szerepet kap a többségi kultúra és nyelv, illetve a nemzeti hagyományok és történelem. Ugyanakkor az illető államban élő nemzeti kisebbségi elit is – a többséggel konkuráló – identitástermeléssel foglalkoznak.

Egy sikeres nemzetépítési folyamat végeredménye, egyebek mellett, a nemzeti identitás megteremtése. A nemzet szubjektív meghatározása az hangsúlyozza, hogy nemzetéről csak akkor lehet beszélni, ha a hozzá tartozók érzik is ezt az odatartozást. A nemzet meghatározásánál az objektív kritériumokat a középpontba helyezők viszont azt állítják, hogy a nemzethez tartozáshoz bizonyos vérségi, kulturális, nyelvi feltételeknek kell eleget tenni. Továbbá az a feltételezésük, hogy ezeknek az objektív kritériumoknak a megléte önmagában is automatikusan generál egy bizonyos nemzeti identitást. A nemzeti identitás azonban a modern kor terméke, és szorosan összefügg a nacionalizmussal. Előtte is létezett valamilyenfajta nemzeti tudat, de csak a nacionalizmus korában beszélhetünk ezen identitás intézményesüléséről. Ezek az intézmények keresztül valósítható meg az identitáspolitikai, amelynek lényege Craig Calhoun megfogalmazásában: „Ahhoz, hogy az identitáspolitikai működjön, az alcsoporthoz nem szabad különbségeiket hangsúlyozniuk, inkább el kell fogadniuk egy közösség vonatkoztatási keretét, amelyen belül egységük szembetűnőbb.”¹

Identitáspolitikai gyanánt értelmezhető a román történelemtankönyvek körüli vita, valamint a romániai magyar iskolákban használt magyarországi tankönyvek kérdése is. A román történelemtankönyvek más-más nemzeti identitást sugallnak, és ebben az értelemben a Sorin Mitulea történelemtankönyv az, amelyik leginkább megkérdőjelezi a román nemzeti identitás kánonjait. A romániai magyar iskolákban pedig épp a magyar nemzeti identitás megerősítéséről felénk azok, akik a magyarországi történelemtankönyveket szeretnék betiltani. Ez is jó példa arra, hogy az elit mekkora jelentőséget tulajdonítanak a történelemnek az identitás alakításában.

A státustörvény és a határokon túl élő nemzettársakra vonatkozó többi törvény is felveti a nemzeti identitás kérdését. Azon túl, hogy a magyar nemzet újraintezményesítéséről van szó, a törvény kifejezi azt is, hogy egy magyar nemzet van, ellentétben a több magyar nemzet modelljével. Identitáspolitikailag az a jelentősége, hogy a határon túl élő magyarok számára olyan opciót jelent, amely a magyar nemzeti identitás felvállalását segíti elő a bizonytalanok esetében. Elméleti szinten felvetődik az identitásválasztás szabadsága és az identitás objektív vetületének kérdése.

Személy szerint fenntartásaim vannak azokkal a megközelítésekkel szemben, amelyek a nemzeti identitást mérhetőnek tartják, illetve kétségeim vannak afelől, hogy kérdőíves felmérésekkel tényleges választ kapunk az identitás szerkezetére vonatkozóan – ez természetesen mit sem von le ezen kutatások értékéből. A nemzeti identitás inkább a társadalmi cselekvéskor érhető tetten, olyankor, amikor nemzetileg releváns konfliktus van. A nemzeti identitás ereje ilyenkor mutatkozik meg a leginkább. Walker Connor² szerint az igazi kérdés a nacionalizmus elemzésekor nem az, hogy miért nacionalista az elit, hanem az, hogy miért válaszolnak pozitívan a tömegek a nemzeti üzenetre. Ugyancsak ő írja, hogy a kérdés nem az, mi a nemzet, hanem az, hogy „mikor van egy nemzet?” (*when is a nation?*). Ezzel azt sugallja, hogy a nemzet mibenléte nem határozható meg, és a nemzet kialakulása semmiféleképpen nem köthető egy évszámhoz, mert folyamatról van szó, amelynek végeredménye, hogy egy adott időben a csoporthoz tartozók többsége egy bizonyos nemzethez tartozónak tekintti magát. Értelmezésben ettől kezdve beszélhetünk kialakult nemzeti identitásról. A nemzetek kialakulását követő nemzetépítési folyamat végeredménye egy bizonyos egyéni és kollektív nemzeti identitás kialakulása. Miroslav Hroch-nak a nemzetkialakulásra vonatkozó modellje is hasonlóképpen értelmezhető.³ Az értelmiség etnográfiai gyűjtőmunkájára alapozva az elit, politikai jogkövetelés formájában, megfogalmazza saját – vélt vagy valós – nemzetére vonatkozó igényeit, és amikor kielégítésük támogatására sikerül meggyőzni a tömegeket, akkor beszélhetünk a nemzet kialakulásáról. Ez feltételezi, hogy a szóban forgó csoport magáévá teszi a nemzeti üzenetet, és tömegesen támogatja azt.

Benedict Anderson⁴ is Connorhoz hasonlóan teszi fel a kérdést. Nem az a lényeg, hogy miért hajlandók az emberek ölni nemzetükért, hanem az, hogy miért hajlandók ugyanannak az eszmének a nevében meghalni. A politikai filozófia sem érzéketlen a kérdés iránt. Yael Tamir⁵ például azt a folyamatot elemzi, amellyel az állam a nemzet eszméjére hivatkozva meggyőzi a katonákat, hogy áldozzák fel életüket az államért. Tanulmányja hangsúlyozza, hogy a nemzet az az eszme, amire hivatkozva vagy aminek nevében mobilizálni lehet az embereket.

Az előbbieket alapján levonhatjuk azt a következtetést, hogy a nemzeti identitás kialakulása a nacionalizmus és a nemzetek kialakulásával függ össze, illetve azt, hogy ameddig nemzeti alapon szerveződik a – többségi és kisebbségi – társadalom, addig a nemzeti identitásra való hivatkozással mozgósítani lehet a különböző csoportokhoz tartozó egyéneket az elit által megfogalmazott nemzeti célok érdekében.

Ahol a fentebb említett szakaszok kimaradnak, ott másként tevédnek fel ezek a kérdések. Például a csángók esetében, mint ahogy ezt Tanczos Vilmos megállapítja:

„Amoldvai csángó identitást máig döntően határozza meg az a tény, hogy ez az egyetlen olyan etnikai csoport, amely a 19. század első felében kimaradt azokból a nagy történelmi folyamatokból, amelyek a modern polgári magyar nemzetet megteremtették (nyelvújítás, a reformkor politikai és kulturális mozgalmak, az 1848-as szabadságharc), és így voltaképpen nem is vált a polgári magyar nemzet részévé. A magyarsággal való nyilvánvaló nyelvi, kulturális, genetikai stb. azonosság ellenére a polgári nemzetekre jellemzőnek tartott legfontosabb egységesítő tényezőkké a moldvai csángóság nem rendelkezik.”⁶

Hasonló Pozsony Ferenc megállapítása is:

„Mivel a nemzetépítés korában a Kárpátok gerincén meghúzódó országhatáron kívül éltek, nem vettek részt a polgári magyar nemzet megteremtésének legfontosabb eseményeiben, de sokáig kimaradtak a román nemzetépítés jelentősebb folyamataiból is.”⁷

De Otilia Hedeşan tanulmánya is bizonyítja erre. Ahol kimaradt a nemzetépítés, ott nem beszélhetünk nemzeti identitásról. Külön elemzést érdemelne a cigányság kérdése. Beszélhetünk-e ebben az esetben nemzetépítésről és az ennek következtében kialakult nemzeti identitásról?

Ha elfogadjuk, hogy a nemzeti identitás a nacionalizmus egyik végterméke, fel kell vetnünk azt a kérdést, hogy más folyamatok milyen identitásokhoz vezetnek. Különösen érdekes, hogy kialakul-e egy erdélyi identitás. Jelenleg is beszélhetünk erdélyi identitásról – természetesen egy erdélyi románról és egy erdélyi magyarról. Lehet-e ma, a nacionalizmus korában, új – nem nemzeti – identitásokat teremteni? A modernizáció, a globalizáció nem bomlasztja fel a nemzeti identitásokat, de épp ezeknek a folyamatoknak köszönhetően megteremtődött a lehetősége annak, hogy konkurens identitáspolitikák vegyék fel a versenyt a nemzetekkel. Értelmezésem szerint a *Provincia* hasábjain megjelenő, a regionális, transzietnikus párt megteremtését tagláló írások valami hasonlóan gondolkodnak.

Jegyzetek

- Calhoun, Craig, *Társadalomelmélet és identitáspolitikák*. In: Zentai Violetta (szerk.), *Politikai antropológia*. Budapest, Osiris, 1997.
- Connor, Walker, *Ethnonationalism: the quest for understanding*. Princeton University Press, 1994.
- Hroch, Miroslav, *From National Movement to the Fully-formed Nation: the nation-building process in Europe*, New Left Review, No. 198 (March-April), 1993.
- Anderson, Benedict, *Imagined Communities: Reflections on the Origin and Spread of Nationalism*. London, Verso, 1983.
- Yael Tamir, *Pro Patria Mori: Death and the State*. In: Robert McKim & Jeff McMahan (szerk.), *The Morality of Nationalism*. Oxford University Press, 1997.
- Tanczos Vilmos, *Amoldvai csángók lélekszámáról, Magyar Kisebbség*, Új f. III. 1997, 1–2.
- Pozsony Ferenc, *A moldvai csángók identitásáról, Provincia*, II. évfolyam, 2001. október.

KÁNTOR ZOLTÁN 1968-ban született Temesváron. Szociológus, politológus, a budapesti Teleki László Intézet munkatársa, vendégtagár Kolozsváron és Temesváron. *Kisebbségi nemzetépítés: A romániai magyarság mint nemzetépítő kisebbség*. In: *Regio* 2000, 3.; *Az RMDSZ a romániai kormányban 1996–2000* (Bárdi Nándorral). In: *Regio*, 2000, 4.